

Christus per dozijn

Tekst Sebastiaan Ostkamp

Onlangs verscheen een lijvig rapport over de opgraving die de archeologische dienst van de gemeente Leiden uitvoerde ter plaatse van het voormalige St.-Catharinagasthuis aan de Aalmarkt. De opgraving en dan vooral de beerputten die daarbij te voorschijn kwamen, leverden een schat aan informatie op over het dagelijkse leven in een Hollands gasthuis omstreeks 1500. Het St.-Catharinagasthuis was niet alleen een plaats waar zieken werden verpleegd, ook ouderen - proveniers genoemd - sleten er in kleine zelfstandige wooneenheden hun laatste dagen. Om zich dagelijks te ontdoen van de inhoud van hun pispot gebruikten de bewoners van het complex enkele grote, centraal gelegen beerputten.

Afbeelding 1.
Pijpaarden malletje voor
het drukken van pijpen
Christusbeeldjes, 1475-
1525, bodemvondst Leiden
Aalmarkt, collectie: Unit
Monumenten en Archeologie,
Leiden

2

3

4

5

4

5

3

10

10

2

5

In deze beerputten kwam naast de ontlasting ook allerlei rommel terecht, waaronder veel scherven van gebroken potten en pannen. Uit één van de beerputten kwam daarnaast een malletje te voorschijn (afb. 1), dat ooit gebruikt is voor het maken van eenvoudige en goedkope Christusbeeldjes. Deze waren van een soort dat destijds in vrijwel ieder huishouden was te vinden, maar waarvan nog nauwelijks voorbeelden bewaard zijn gebleven. In musea vinden we namelijk vooral luxe voorwerpen die eigendom waren van de elite. De vondst gunt ons zo een blik in de religieuze beleavingswereld en de daarbij behorende voorwerpen van de doorsnee stedeling. De mal voor het maken van de Christusbeeldjes was oorspronkelijk tweeledig, alleen de achterzijde bleef bewaard. Door klei of papier-maché in één van de zijden van het malletje te drukken en de twee delen van de mal daarna met enige kracht tegen elkaar te drukken, verkregen zowel de voor- als de achterzijde van het beeldje hun vorm. Het geultje dat zich bovenaan de achterzijde van het malletje bevindt, diende om een touwtje aan te brengen, de onderzijde van de mal had ongetwijfeld eenzelfde geultje. Door het touwtje dat de twee maldelen aan elkaar verbond aan te spannen, kon men de delen van de mal stevig tegen elkaar aanpersen zonder op één plaats al te veel kracht te zetten. Zo voorkwam men dat de mal brak. Twee knoppen in de ene helft en twee gaten in de tegenmal, hielden de maldelen op hun plaats. De gesloten mallen werden hierna korte tijd te drogen gelegd, zodat het beeldje loskromp uit de mal en zo gemakkelijk was te verwijderen. Het merk op de achterzijde van het malletje was bedoeld om passende maldelen eenvoudig bij elkaar te kunnen vinden.

Een goedkoop alternatief voor metalen exemplaren

Met behulp van de mal zijn Christuskinderen gemaakt die goed vergelijkbaar zijn met de hier afgebeelde exemplaren uit Utrecht (afb. 2) en Edam (afb. 3). De beeldjes vormden een goedkoop alternatief voor metalen exemplaren, zoals het hier afgebeelde koperen beeldje uit de bodem van Tiel (afb. 4). Uit overlevering kennen we zelfs zilveren exemplaren.

Over het gebruik van dit soort beeldjes zijn we geïnformeerd door talrijke historische bronnen over de laatmiddeleeuwse devotiecultuur, de gebruikers kennen we vooral uit opgravingen. Zo werd bij de grote stadsbrand die Schiedam in 1494 teisterde, onder meer het begijnhof in de as gelegd. Gedurende opgravingen in de jaren zeventig van de 20ste eeuw zijn de restanten van enkele van

Afbeelding 6.
Christus Salvator Mundi, ca. 1470, Dieric Bouts (Haarlem 1415/1420 - Leuven 1475), olieverf op paneel, 36 x 27 cm, collectie: Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

de woninkjes die aan deze gebeurtenis ten prooi vielen onderzocht. In het vroegere woonvertrek van één der getroffen begijnen werden op de plaats waar ooit een kast of tesor moet hebben gestaan de door vuur aangetaste fragmenten van drie van dergelijke beeldjes aangetroffen. Dat ook begijnen die elders in de Nederlanden woonden in hetzelfde tijdvak vergelijkbare voorwerpen in hun bezit hadden, bewijst een pijpaarden Christuskind dat werd gevonden bij grondverzet ter plaatse van het voormalige begijnhof in Gorinchem (afb. 5). Dit exemplaar is echter veel groter dan de eerder genoemde voorbeelden en de beeldjes die in de Leidse mal zijn gedrukt.

Pijpaarden devotionalia

De talloze bodemvondsten die de laatste decennia in de Nederlanden tevoorschijn kwamen, wijzen erop dat de op individuele geloofsbeleving gerichte cultuur in de late middeleeuwen gangbaar was in alle lagen van de samenleving. Leden van de wereldlijke en de geestelijke elite beschikten over prestigieuze of uit kostbare materialen vervaardigde objecten van verering (afb. 6). In de behoefte van de eenvoudige burgerij werd voorzien door goedkoper in pijpaarde of papier-maché uitgevoerde varianten (afb. 7). Hoewel de oudste voorbeelden van zowel de kostbare als de eenvoudige devotionalia grofweg uit de 13de eeuw dateren, moet de grootste bloeiperiode van deze voorwerpen vooral in de latere 15de en de vroege 16de eeuw worden geplaatst. Kostbare voorbeelden van devotionalia kennen we door de talloze uit overlevering bewaard gebleven voorwerpen die we thans vooral vinden in musea. De goedkope varianten zijn vrijwel zonder uitzondering in het verleden weggegooid. Fragmenten daarvan komen nu met grote regelmaat tevoorschijn uit de afvalpakketten en stortlagen waarop onze histori-

Afbeelding 7.
Pijpaarden Christus Salvator Mundi, 1475-1525, bodemvondst Leiden, particuliere collectie

sche steden gebouwd zijn. De aantallen van deze vondsten doen vermoeden dat voor de private devotie bestemde objecten tussen circa 1450 en 1550 in geen enkel huishouden zullen hebben ontbroken.

De pijpaarden Christuskinderen waren voorzien van een voetstuk, zodat ze vrij konden staan of ze lagen in houten kribbes die veelal op een tesor geplaatst waren. Dit blijkt niet alleen uit de eerder genoemde vondst bij het Schiedamse begijnhof, maar ook uit tal van boedelinventarissen. Door de kribbes tussen twee kandelaars in te zetten en ze in combinatie met andere beelden van heiligen op te stellen, kreeg zo'n tesor de vorm van een huisaltaar. Hoewel uit overlevering diverse kostbare in zilver uitgevoerde Christusbaby's met bijbehorende kribbes bewaard bleven, bewijzen de talloze bodemvondsten dat de goedkopere pijpaarden varianten veel algemener moeten zijn geweest. De kribbes met bijbehorende beeldjes waren bedoeld om het Kind voorafgaande aan het gebed tot Maria te wiegen. Uit schriftelijke bronnen weten we dat de 'zorg' voor het Christuskind zelfs zover kon gaan dat de toenmalige eigenaren hun Kind kleedden en wasten. De losse beweegbare armen aan een in Enkhuizen opgegraven Christus dienden waarschijnlijk om het aan- en uitkleden te vereenvoudigen (afb. 8). De zorg voor het Christuskind zorgde ervoor dat men zich als het ware kon inleven in de heilige Maagd in haar rol als Moeder Gods. Dat het wiegen ook eenvoudiger kon, bewijzen beeldjes die Christus in zijn kribbe voorstellen en zodanig zijn vorm-

Afbeelding 8.
Pijpaarden Christuskind in kribbe, 1475-1525, Nederlandse bodemvondst particuliere collectie

gegeven dat de gelovige ze eenvoudig heen en weer kon wiebelen (afb. 9). Naast kribbes komen ook beeldjes voor van Christus in een kinderstoel, waarvan sommige dan weer een kruis dragen als verwijzing naar de uiteindelijke lotsbestemming van het Kind (afb. 10).

het verwerven van de eeuwigheid aan Zijn zijde

Juist het inleven in het leven van Maria, Christus en de heiligen vormde het centrale element van de laatmiddeleeuwse devotiecultuur. Door gebed en meditatie kon men deelachtig zijn in het leven en lijden van Christus en dat van Zijn heilige volgelingen. Op deze wijze werd men aangespoord tot een goed christelijk leven, dat gericht was op het verwerven van de eeuwigheid aan Zijn zijde. De devotionalia dienden om de gebeurtenissen uit Christus' leven voor de gelovige tastbaar te maken. De bespottung van Christus tijdens Zijn kruisdraging, Zijn lijden aan het kruis (afb. 11), de bewening van zijn lichaam na Zijn dood (afb. 12) en het tonen van Zijn wonden na Zijn wederopstanding (afb. 13), het had allemaal tot doel om Christus' lijden voor de zonden van de mensheid te benadrukken. Oorspronkelijk waren de beeldjes waarschijnlijk vrijwel zonder uitzondering

beschilderd, maar door hun eeuwenlange verblijf in de bodem verdwenen de kleuren. Een enkele vondst illustreert echter dat ze ooit bont beschilderd waren, waarbij rood en goud de boventoon moesten hebben gevoerd (afb. 14). Dit alles zal zonder twijfel hebben bijgedragen aan het verhogen van het theatrale karakter van de sculptuurtjes.

Afbeelding 14.
Fragment van een pijpaarden reliëf met originele beschildering (polychromie), 1450-1500, bodemvondst Alkmaar, collectie: Sector Stadsontwikkeling, Afdeling Monumentenzorg en Archeologie, Alkmaar

bemiddelaar tussen de gelovigen en Christus

Naast het inleven in Christus' lijden, dienden de talloze beelden van Maria en de diverse heiligen als bemiddelaar tussen de gelovigen en Christus. Omdat de beelden gezien werden als een verschijning van de heilige die ze verbeeldden, kon de gelovige zich in zijn gebed richten tot het beeld als ware het de heilige zelf. Door hun voorbeeldige levenswandel bevonden de heiligen zich in de directe invloedssfeer van Gods Zoon. Ze konden zo een goed woordje doen voor de gelovige die zich via hen tot Christus richtte. Maria is zonder meer de meest populaire persoon die in dit soort beeldjes is vereeuwigd (afb. 15). Doorgaans draagt ze het Christuskind op de arm en een enkele keer is ze weergegeven samen met haar moeder, de heilige Anna (afb. 16 en 17). Daarnaast komen ook enkele andere heiligen veelvuldig voor. Zo zijn er de heilige maagden Catharina van Alexandrië (afb. 18) en Barbara (afb. 19). Deze heiligen waren zo populair dat we hen of hun attributen, vaak de martelwerktuigen waardoor ze de dood vonden, ook als decoratiemotief terugvinden op allerlei soorten huisraad. Een mooi voorbeeld hiervan is een mesheft met daarop Barbara en 'haar' toren, dat stamt uit dezelfde periode als de beeldjes (afb. 20).

Afbeelding 20.
Mesheft met gegraveerde voorstelling van Barbara, 1475-1525, bodemvondst Amsterdam, collectie: Bureau Monumenten en Archeologie, Afdeling Archeologie, Amsterdam

Afbeelding 21.
Bord met ingekraste voorstelling van Barbara, 1475-1525, bodemvondst Dordrecht, collectie: Provinciaaldepot Bodemvondsten Zuid-Holland, Alphen aan de Rijn

Op een bord zien we alleen haar toren, geflankeerd door de gotische letters B(arbar)A (afb. 21). De heiligen waren zo werkelijk alom tegenwoordig in die dagen.

heiligen waren alomtegenwoordig in die dagen

Naast deze populaire heiligen komen we in pijp-aarde een veelvoud aan bekende en minder bekende heiligen tegen. Zo zijn daar St. Nicolaas, die ook vandaag nog als kindervriend vereerd wordt, en de heilige reus Christoforus (afb. 22), die alleen de machtigste heerser op aarde wenste te dienen en zo bij de duivel uitkwam. Nadat deze beefde van angst voor het Christuskind vond hij evenwel zijn ware meester. De heilige Antonius abt, die als kluisenaar in de woestijn leefde en daar in al zijn eenzaamheid weerstand bood aan alle aardse verleidingen die de duivel op hem afzond (afb. 23). Hiëronymus van Stridon die als één van de vier heilige kerkvaders vereerd werd als een van de grondleggers van het katholieke geloof (afb. 24). De apostel Petrus die van Christus de sleutels van het koninkrijk der hemelen kreeg en in Rome de Heilige Stoel stichtte (afb. 25). De heilige maagd Ursula die in Keulen samen met elfduizend andere maagden de dood verkoos boven

28

een huwelijk met een heidense koning (afb. 26). Elisabeth van Hongarije die na de dood van haar man weigert te hertrouwen met haar zwager, die haar hierop alles ontnemt, waarna zij zich volledig op de armenzorg stort en daarbij ook nog enkele wonderen verricht (afb. 27). Het is zo maar een greep uit het brede assortiment dat tussen 1400/50 en 1550 op de markt was. Iedere heilige had zijn eigen feestdag en door geboorte of naamgeving kon iemand voor de rest van zijn leven aan een specifieke heilige verbonden zijn. Een relatie die men onder meer kon onderhouden via een beeldje van de betreffende heilige. Bij breuk werd zo'n beeldje simpelweg weggegooid en vervangen door een nieuwe. Een praktijk die we tot voor kort ook nog tegenkwamen in Brabant en Limburg, waar mensen met 'hun' favoriete heilige communiceerden middels een beeld van gips of was dat na breuk eveneens op de mesthoop belandde, om dan desgewenst te worden vervangen door een nieuw exemplaar.

Leiden als productieplaats voor pijp-aarden en terracotta devotionalia

Waarschijnlijk zijn er in de periode tussen 1450 en 1550 in vrijwel iedere stad in de Nederlanden pijp-aarden beeldjes gemaakt. In steeds meer steden komen mallen tevoorschijn, zoals het hier besproken exemplaar uit Leiden, die hierop wijzen. De hier besproken mal is overigens niet de eerste aanwijzing voor de productie van pijp-aarden beeldjes in Leiden. Zo is een grote vondstgroep van productieafval gevonden aan de Oude Varkensmarkt. De 15de-eeuwse vondst bestaat zowel uit mallen als beelden die wijzen op een grote productie met een ruim assortiment met daarin verschillende heiligen (afb. 28). Naast deze grote Leidse vondst zijn er uit deze stad ook enkele los verzamelde mallen die wijzen op productie ter plaatse. Het in een beerput van het St.-Catharinagasthuis gevonden malletje is opnieuw een bewijs voor de productie van pijp-aarden beeldjes in Leiden.

hij ze dan zelf of door kleine neringhebbenden in de omgeving (laten) verkopen. Het is zelfs niet uitgesloten dat 'onze' producent papier-maché als grondstof voor de productie van zijn beeldjes gebruikte. In dat geval was hij geheel zelfvoorzienend. Hoewel bovenstaande conclusies wellicht wat speculatief zijn, bewijst het hier gevonden malletje in ieder geval dat de productie van eenvoudige devotionalia in Leiden op de drempel van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd op verschillende locaties moet zijn beoefend. Het voorzag in de bijna onverzadigbare vraag naar vroomheid die deze tijd zo kenmerkt.

Literatuur:

M. F. P. Dijkstra & C. R. Brandenburg (red.), 2010: Leiden - Aalmarktschool. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St.-Catharinagasthuis, (Bodemonderzoek en bouwhistorie in Leiden 1) Leiden.

E. V. Henry-Buitenhuis, 1990: Pijpaarden beeldjes uit Leidse bodem, Bodemonderzoek in Leiden 11/12. Archeologisch jaarverslag 1988/1989, 62-76.

C. Hoek, 1975: Schiedam. Een historisch-archeologisch stadsonderzoek, Holland, 7-6, 513-560.

H. van Os, 1994: Gebed in schoonheid. Schatten van privé-devotie in Europa 1300-1500, Amsterdam.

S. Ostkamp, 2001: Productie en gebruik van pijp-aarden en terracotta devotionalia in de Nederlanden (ca. 1350 - ca. 1550). Het ambacht van de heyligenbacker voor Judocis Vredis, een archeologisch verslag, in: A. Böing & G. Inhester (red.), Judocis Vredis. Kunst aus der stille. Eine Klosterwerkstatt der Dürerzeit, Borken, 188-256.

Het voorzag in de bijna onverzadigbare vraag naar vroomheid die deze tijd zo kenmerkt

Wie de eigenaar van dit malletje was, is helaas niet met zekerheid te zeggen. Mogelijk was het één van de proveniers die hier omstreeks 1500 woonden. In dat geval voorzag deze bewoner zich door een kleinschalige serieproductie van Christuskinderen van een extra zakcentje. Mogelijk drukte hij dergelijke beeldjes ter plaatse en liet ze dan door een naburige pottenbakker bakken. Nadat hij zijn producten van een verflaag had voorzien, kon

Afbeelding 9.
Pijpaarden Christuskind
in kinderstoel, 1475-1525,
Nederlandse bodemvondst,
particuliere collectie